

ЛЕКСИКА НА ОЗНАЧЕННЯ ІНФЕКЦІЙНИХ ХВОРОБ В УКРАЇНСЬКИХ ЗАКАРПАТСЬКИХ ГОВІРКАХ

Анотація. У статті наводиться лексико-семантичний та етимологічний аналіз назв інфекційних хвороб в українських закарпатських говірках. У цій тематичній групі виокремлено семема, виявлено кількість їхніх репрезентантів. Простежуємо наявність чи відсутність їх в українській літературній мові та українських говорах.

Ключові слова: семема, репрезентант, номінація, лексема, українські закарпатські говірки, лексика народної медицини, інфекційні хвороби.

Лексика інфекційних шкірних захворювань уже була предметом нашого аналізу (див. СП. – Вип. 17. – 2012). Пропонована стаття також стосується семантичних особливостей номінацій на позначення інфекційних хвороб в українських закарпатських говірках у зіставленні з відповідними фактами українських говорів та інших слов'янських мов.

З погляду протікання хвороби, характеру ураження, локалізації виокремлено 10 семем, які подаємо в алфавітному порядку: 1) ангіна, 2) вітряна віспа, 3) дизентерія, 4) епідемічний паротит, 5) жовтяниця, 6) кір, 7) малярія, 8) пліснявка, 9) туберкульоз, 10) черевний тиф.

Семема 'ангіна' у закарпатських говірках виражається такими лексемами: *анг(т)іна, мигд́али(ы), манду́ли(ы), глándи(ы), хрипотá, даўл'áчка, гиртанкóва даўл'áчка, задáўка, запáлен':а гóрла (гиртанóк), горл'áнка, заву́шник, да́вит у гóрл'і (шійі), болі́т' гóрло, даўлин'а у гиртанкáх, бол'áт гиртанкі(ы), бол'áч'і гиртанкі(ы).*

Найбільш поширеною є назва *анг(т)іна*, яка через літературне посередництво запозичена з лат. *angina* 'горлова жаба, запалення горла, ангіна'. Пор. рос., болг., мак., схв. *ангіна*, біл. *ангіна*, пол., вл. *angina*, чес., слц., слн. *angina* [ЕСУМ I, 72]. Назва зафіксована у гуц. [Вак-1 15], говірках Кіровоградщини [Вікт 16].

Уживаними є лексеми *мигд́али(ы), манду́ли(ы)* < уг. *mandula* 'т.с.' (Саб 167), які мотивуються тим, що під час хвороби нерідко можливе нагноєння мигдалин (вузлоподібні накопичення лімфоїдної тканини у слизовій оболонці верхніх дихальних шляхів людини). Назви утворені в результаті перенесення відповідної частини людського організму на саму хворобу). Пор. гуц. *м'ігда́ли, м'ігда́лики* [Вак-1 15], у гов. Кіровоградщини *мигд́алики, мигд́алини* [Вікт 206].

Подібна мотивація і у лексеми *глándи* < фр. *glande* 'залоза, гландя' < лат. *glandula* 'шийна залоза'. Пор. рос., біл., болг. *глáнда* 'гландя' [ЕСУМ I, 520]. Поширена у гов. Кіровоградщини [Вікт 85].

Менший ареал має назва *хрипотá*, яка утворена в результаті перенесення абстрактної назви на хво-

робу і зумовлена тим, що під час ангіни людина втрачає голос, хрипне. Пор. гуц. *хрї́пка* 'т.с.' [Вак-1 15], бук. *хрї́павка* 'утруднення в диханні, що супроводжується силпами звуками' [СБГ 616], волін. *хрї́пти* 'катар бронхів' [Грінч IV, 414], у гов. Кіровоградщини *хрипотá* 'хриплі звуки в органах дихання, що бувають при їх запаленні' [Вікт 409].

Ареально обмеженими є назви *даўл'áчка, гиртанкóва даўл'áчка*, які вказують на один із симптомів захворювання. У гов. Кіровоградщини лексема *даўл'áчка* вживається на означення зобу [Вікт 99].

Префіксально-суфіксальне утворення *заву́шник* вказує на місце запалення (під час хвороби біль може передаватися і на ділянку вуха). Пор. гуц. *заву́шниця, зау́шниця*: 1. 'свинка, дитяча інфекційна хвороба', 2. 'гуля, пухлина за вухами' [ГГ 73], у гов. Кіровоградщини *заву́шниця* 'т.с.' [Вікт 120].

Відчуттям болю у горлі зумовлені описові назви, які мають значно вужчий ареал, – *даўлин'а у гиртанкáх, бол'áт гиртанкі(ы), бол'áч'і гиртанкі(ы), запáлен':а гóрла (гиртанóк), да́вит у гóрл'і (шійі), болі́т' гóрло*.

Лексема *горл'áнка* є суфіксальним дериватом іменника *горло* і вказує на місце запального процесу в горлі. *Горлянка* 'туберкульоз легень' фіксується і в рос. говорах [Вак-1 15]. Пор. гуц. *горл'énка, запáлин'а (запáлин'і) гóрла, болі́т гóрло, болі́т ў гóрл'і, дре ў гóрл'і* [Вак-1 15-16], зафіксовані у гов. Кіровоградщини *гóрло, гóрло болі́ть, гóрло схвати́ло* [Вікт 93-94].

Семема 'вітряна віспа' у закарпатських говірках виражається такими лексемами: *ві(й)сна (ўсна, óсна, вўсна), вітр'áнка, вітровá віспа, міхі(у)рці'і, пóсипка (óсипка), ві(ы)сипка, пришці́ц'а, гно́йанкы по т'ілі*.

На всій території закарп. гов. поширена назва *вітр'áнка*, яка є суфіксальним утворенням від іменника *вітер* і зумовлена тим, що ця інфекційна дитяча хвороба, на відміну від звичайної віспи, не залишає рубців (їх ніби 'звіває' вітер). Пор. зафіксовані у гов. Кіровоградщини *вітрянка, вітряна́ хвороба, вітровá віспа* [Вікт 70], поліс. *в'ітр'áнка* та вар., *віётрена вёсна* [Ник 76].

Широкий ареал мають назви *ві(й)сна (ўсна, óсна, вўсна)*. Це спільнослов'янське слово, що бере

свій початок з псл. **osъpa* < **o-sypati* ‘осипати’ [ЕСУМ II, 405]. Реконструкція давніх форм дає змогу припустити, що псл. **obsъpa* означало спочатку, очевидно, звичайну висипку на шкірі та висипну хворобу взагалі (пор. болг. *оспа* ‘висипка’, рос. діал. *осонка* ‘т.с.’); далі відбулася диференціація значень з остаточним протиставленням *стп* (узагалі) – *вісна* (конкретне інфекційне захворювання) і появою нових найменувань для кожної реалії: пор. укр. *висипка* – *вісна*, біл. *сып* – *воспа*, рос. *сыпь* – *оспа*, болг. *оспа* – *шарка*, пол. *wysypka* – *ospa*, слц. *osipa* – *osepnice* [ЕСУМ I, 405; Дидик 157]. А.Будилович відзначає, що назва *вісна* з самого початку повинна була означати висипну хворобу взагалі і тільки пізніше, по розповсюдженню в Європі справжньої віспи – *variolae* – установилась у значенні останньої (Гуцульщина 63).

Писемні джерела української мови фіксують медичну назву *оспа* спорадично; її вдалося виявити в полемічній пам’ятці II половини XVI ст. Як зазначає Г.Дидик-Меуш, в галицькій пам’ятці “Літопис львівський (1498-1649) під 1634 роком подано першу фіксацію на українському мовному ґрунті лексеми *оспа* із протетичним [в]” та лабіалізованим [у]. Лексема *вісна* на позначення конкретної інфекційної хвороби є нормативною в українському слововжитку вже у II половині XIX ст. і на початку XX ст.; пор. форми із протетичним [в] в інших слов’янських мовах: біл. *вісна*, вл., нл. *wospica* [Дидик 157-158].

Пор. також зафіксовані у гов. Кіровоградщини *вітряна вісна*, *оспа* (Вікт 70, 265), гуц. *вісна* [Вікт 69; Гуцульщина 63], поліс. *в’існа*, *в’усна*, *оспа* та вар. [Ник 76], а також *вісна* у словнику за ред. Б.Грінченка [Грінч I, 241].

Менші ареали мають віддієслівні утворення *посипка* (*осипка*), *ві(ь)сипка*. Остання виступає як термін у спеціальній медичній, а також загальній літературі. Пор. зафіксовану у гов. Кіровоградщини *обсипка* [Вікт 255], поліс. *вісипка* [Ник 76], а також *вісипка* у словнику за ред. Б.Грінченка [Грінч I, 185].

До локальних утворень можна віднести назви *міхі(у)рці*, *прищичці*, *гноянки по т’іл’і*. Лексема *міхі(у)рці* – похідне утворення від імен. *міхур* (псл. **měxurь* ‘пузир, пухир’ < *texь* ‘міх’ [ЕСУМ III, 487]). Мотивується формою висипів на тілі, що мають округлий характер. Пор. *міхур*, *міхурець* ‘водяний пузир’ [Грінч II, 434], а також гуц. *м’іхуркі* ‘пухирці, що з’являються при висипці на шкірі’ [Гуцульщина 63], наддністр. *міхунка* ‘пухир на тілі’ [Шило 175], у гов. Кіровоградщини *міхур* ‘кулеподібний виступ на поверхні шкіри або слизових оболонках, заповнений рідиною; виникає при довгому терті шкіри, опіках, деяких хворобах’, *міхурець* ‘зменш.-пестл. до *міхур*’ [Вікт 207].

Лексема *прищичці* – суфіксальний дериват імен. *прищч*; мотивується тим, що на тілі людини з’являються густі червоні прищі.

Описове утворення *гноянки по т’іл’і* вказують на морфологічний елемент (назва зумовлена появою на тілі людини висипів, які можуть нагноюватися). Пор. поліс. *гнайак’і* ‘злюкісні пухлини та гнійні утворення на поверхні шкіри’ [Ник 15], зафіксовані у гов. Кіровоградщини *гнояніца*, *гноявіца*, *гнояніца* ‘рана, нарив з гноєм’ [Вікт 89].

Семема ‘дизентерія’ на досліджуваній території репрезентована такими назвами та їх варіантами: *дизентер’їа* (*дизентір’їа*), *червінка*, *червеніц’а*, *чел:ена* (*червена*), *почеревина*, *почерівниц’а*, *кривавиц’а*, *криваўка*, *кривавий понос*, *понос*, *р’ізачка*, *р’ізанка*, *р’їжут’ чирива*, *бол’ачка* *ў чіриві*, *срачка*, *дристачка*.

На більшій території закарпатських говірок поширена лексема *червінка*, в основі якої лежить мотивація за кольором крові. До цієї ж мотиваційної групи відносимо й назви *червеніц’а*, *чел:ена* (*червена*), які є ареально обмеженими. Пор. гуц. *червінка* [ГГ 210], бук. *червінка*, *черевінка*, *чирвінка*, *чірвінка* [СБГ 639], поліс. *червонка*, *ч’ірвонка* та ін. [Ник 48], у лемк. гов. Хорватії *червінка* [Pav 144], а також *червінька* ‘коричнево-червоний фарбуючий розчин’, *червінка*: 1. ‘т.с.’; 2. ‘кривавий понос’ [Грінч IV, 453]. Із цим же коренем пор. рос. *червево*, *черевунья* ‘розлад шлунка’ [Мерк 160].

Лише в окремих населених пунктах зафіксовані назви *кривавиц’а*, *криваўка*, *кривавий понос*, які деталізують характер ураження. Пор. поліс. *кривавий понос*, *крававий понос*, *кравіаний понос* та ін., *кривавка*, *кр’івавка*, *кр’івав’їца*, *кр’ів’їца*, *кравн’їца*, *кравіанка*, *кравіаніц’а* та ін. [Ник 48], у гов. Кіровоградщини *кривавий* (*крававий*) *понос* [Вікт 185-186].

Незначне поширення на території закарпатських говірок має лексема *дизентер’їа* (*дизентір’їа*), яка утворена через вплив української літературної мови з лат. *dysenteria* ‘тяжкий понос’, що походить з гр. мови. Пор. рос. *дизентерія*, біл. *дызентэрыя*, пол. *dyzenteria*, чes. *dysenterie*, слц. *dyzentéria*, вл. *dyzenterija*, болг. *дизентерия*, мак. *дизентерија*, схв. *дизентèрија*, слн. *dizenterija* [ЕСУМ II, 68]. Назва зафіксована ще у поліс. гов. [Ник 47].

Широкий ареал має лексема *понос*, яка є дериватом дієслова *поносити*. Як зазначає Г.Дидик-Меуш, назва засвідчена пам’ятками в XI ст., а відколи вживана в усному мовленні – невідомо. Її значення аналогічне семантиці твірного дієслова: *понось* ‘рух’, ‘наруга, образа’, ‘докір, осудження’, ‘сором’, ‘підозра’. Можливо, на початку XVII ст. слово зазнало розгалуження первинного, уже ‘не популярного’ на той час значення ‘рух, перенесення’ на ‘розлад шлунку, хвороба’ [Дидик 167]. В українській літературній мові назва є нормативною [ВТССУМ 1049]. Фіксується і в рос. говорах із знач. ‘розлад шлунка’ [Мерк 160].

У поодиноких закарп. говірках зафіксовані назви *р'ізачка*, *р'ізанка*, пов'язані зі словом *різати* 'викликати різкий біль, болючі відчуття' [Дидик 165]. Пор. поліс. *р'із', р'ізак, різана, резуха, р'ізана, р'ізачка, р'ізанка, р'ізанина* 'т.с.' [Ник 47], а також *різачка* 'кривавий понос' [Грінч IV, 22].

Ареально обмеженими є назви *почеревина*, *почеревуниця* – суфіксальні утворення від імен. *черево* 'частина людського тіла, де локалізується інфекція'. Пор. бойк. *почеревуниця* 'т.с.' [Онишк II, 129], а також зафіксовані у словнику за ред. Б.Грінченка *почеревина* 'нижня частина живота', *почеревуниця* 'кривавий пронос' [Грінч III, 391].

Подібна мотивація і в описових назвах *р'іжуха*, *чирива*, *бол'ачка* у *чириві*, які фіксуються тільки в окремих населених пунктах. Пор. поліс. *р'із животá* 'т.с.' [Ник 47].

Лише в окремих населених пунктах зафіксовані назви з вульгарним відтінком *ср́ачка* (< *срати* < псл. **szrati* 'випорожнятися' [Фасм III, 740]) та *дрист́ачка*. Пор. *ср́ачка* у гов. Кіровоградщини [Вікт 109, 369] та гов. с. Убля Сх. Словаччини [Сірка 51], *дрист́ачка* у поліс. гов. [Ник 48], а також рос. *дристуха* 'розлад шлунка' [Мерк 160].

Семема 'епідемічний паротит' у закарпатських говірках представлена такими назвами: *сві́нка*, *зада́ўка*, *зада́ўл'ачка*, *даўл'ачка*, *зау́шниця*'а, *жел'ізні́ця*'а, *жобу́на*, *завáли(ы)*.

На більшій території закарпатських говірок поширена лексема *сві́нка*, яка виникла у результаті перенесення назви і пов'язана з тим, що під час хвороби сильно напухає шия хворого, нагадуючи шию свині. Пор. рос. *сві́нка*, біл. *сві́нка*, пол. *świn-ka* 'т.с.' [Вак-1 11]. Назва вживається ще у гуц. [Вак-1 11], бук. [Стриж 275] та у гов. Кіровоградщини [Вікт 347].

Дещо рідше вживаються однокореневі назви *зада́ўка*, *зада́ўл'ачка*, *даўл'ачка* мотивовані тим, що під час хвороби стан хворого такий, ніби в горлі щось давить [Вак-1 11]. У закарп. гов. лексема *зада́ўка* фіксується ще із знач. 'дифтерія' [Саб 94]. Пор. гуц. *зада́ўка*, *зада́ўл'ачка* 'епідемічний паротит' [Вак-1 11], бойк. *зада́ўка*, *задаві́ачка* 'ангіна', 'дифтерит' [Онишк I, 268], у гов. Кіровоградщини *зада́вка*, *зада́вки* 'епідемічний паротит', 'зоб' [Вікт 122], а також *задаві́ачка* 'ангіна' [Грінч II, 33].

Ареально обмеженою є назва *завáли(ы)*, яка характеризує зовнішній вигляд людини: вся шия опухає [Вак-1 11]. Пор. гуц. *завáли*, *завáлки* 'епідемічний паротит' [Вак-1 11], бук. *завáли* 'ангіна' [СБГ 123], поліс. *завáлк'і* 'епідемічний паротит' [Ник 81], у гов. Кіровоградщини *завáлки*, *завáлок* 'т.с.' [Вікт 119], сер.наддніпр. *завáлки* 'запор' [Чаб II, 11].

Наступні номінації мають також обмежені ареали. Лексема *зау́шниця*'а – префіксально-суфіксальне утворення від імен. *вухо* і мотивується припухлістю привушної залози. Зафіксована ще словником за ред. Б.Грінченка у знач. 'пухлина

позаду вуха' [Грінч II, 112]. Пор. гуц. *заву́шниця*'і [Вак-1 11], *заву́шниця*, *зау́шниця* [ГГ 73], бук. *заву́шниця*'а [Стриж 275], у гов. Кіровоградщини *заву́шниця*, *зау́шниця* [Вікт 120, 139], а також рос. *зау́шниця*, біл. *зау́шниця*, біл. діал. *заву́шниця*, чes. діал. *žaušnice*, с.-х. *зау́шниця*, болг. *зау́шки*, мак. *зау́шки* [Вак-1 11]. У говірках русинів Бачки вживається назва *зау́шниця* 'т.с.' [Кол 164].

До локального утворення можна віднести назву *жел'ізні́ця*'а – суфіксальний дериват імен. *залозá* (псл. **želza* < **gelza* 'залоза' [ЕСУМ II, 229]); мотивується тим, що для цієї хвороби характерне запалення привушної залози. Пор. бойк. *жел'ізні́ця*'а, *жал'ізні́ця*'а 'залозна гуля під пахвою' [Онишк I, 250].

Лексема *жобу́на* < псл. **z'va* 'хвороблива пухлина на тілі' [ЕСУМ II, 203]. На думку Я.Вакалюк, виникла в результаті перенесення на основі спільних ознак із назви хвороби 'лімфаденіт' [Вак-1 12]. Поширена у гуц. 'т.с.' [Вак-1 12], поліс. гов. із знач. 'зоб' [Ник 81], бук. із знач. 'пухлина залоз, відкритих ран на шиї в людини і тварин' [СБГ 118]. Пор. ще *жобу́на*, *жобу́ни* 'т.с.' [Грінч I, 488].

Семема 'жовтяниця' виражається такими назвами: *жоу́т'ачка*, *жоу́ч'ачка*, *жоу́т'анка*, *жобу́чка*, *жоу́ту́ха* (*жоу́т'уха*), *позоло́та*, *позоло́тниця*'а, *бо́ткіна*.

Усі засвідчені у закарпатських говірках назви є дериватами кореня *жовт-*, який відбиває одну із характерних ознак цього захворювання: забарвлення склер, шкіри, слизових оболонок тощо в жовтий колір внаслідок надлишкового відкладання жовчних пігментів. Найбільш поширеною у закарп. гов. є лексема *жоу́т'ачка*. Пор. гуц., бук. *жоу́ту́ха*, *жоу́т'ачка*, *жоу́т'іл'ниця*'а, *жоу́т'іл'ниця*'і [Вак-1 17], бойк. *жовт'ачка*, *жоу́тан'а* [Онишк I, 254], наддністр. *жовт́ачка*, *жовт́ільниця* [Шило 117], сер.наддніпр. *жоу́т'анка* [Чаб I, 321], сх.слобож. *жовту́ха*, *жолту́ха* [Глух 77], у гов. Кіровоградщини *жовту́ха*, *жовту́шина*, *жолту́ха*, *жовтяні́ця*'а, *жолтені́ця* [Вікт 117-118], у лемк. гов. Хорватії *жовтячка* [Рав 41], а також рос. *желтуха*, *желтуница*, *желница*, біл. *жаўтуха*, *жаўтачка*, слц. *žaltačka*, пол. *żółtačka*, вл. *žolčizna*, мак. *жилтица*, с.-х. *жутица* [Вак-1 17-18].

Обмежені ареали мають назви *позоло́та*, *позоло́тниця*'а, в основі яких лежить мотивація за кольором.

Лише в окремих населених пунктах зафіксована назва *бо́ткіна*, яка утворена в результаті перенесення на хворобу імені вченого-медика, який вперше її описав. Назва зафіксована у гов. Кіровоградщини [Вікт 38]. Пор. рос. *болезнь Боткина*.

Семема 'кір' передається такими лексемами та їх варіантами: *кір* (*кор'*, *кур'*, *кур*), *сып*, *ві(ы)сипка* (*вісипка*, *усыпка*), *вісна* (*вўсна*, *вўсна*), *посипка* (*осипка*, *опсыпка*, *усыпка*).

Дериватами дієслова *сінати* є більшість назв, зафіксованих у закарп. гов. Усі вони зумовлені тим, що ця заразна дитяча хвороба супроводжується висипом на тілі. Номен *вісипка*, який поширений на більшій території закарпатських говірок, є літературною нормою укр. мови [ВТССУМ 150]. *Вісна* – результат перенесення на описувану хворобу назви іншої хвороби (вітряної віспи) на основі подібності симптомів. *Сып* – запозичення з рос. *сыпь* ‘висипка’. Пор. поліс. *сип*, *с:іпка*, *вісипка*, *в’ісипка*, *в’ус’іпка* ‘висип від переохолодження тіла’ [Ник 75], *вісипка*, *в’існа*, *в’усна* та вар. ‘віспа’ [Ник 76], у гов. Кіровоградщини *вісипка*, *обсіпка* ‘кір’ [Вікт 57, 255], а також зафіксовані у словнику Б.Грінченка *вісипка* ‘висип’, *осипка* ‘кір’ [Грінч I, 185; III, 66].

Деяко рідше вживаються однокореневі назви *кір* (*кор’*, *кур’*, *кур*), які своїм походженням сягають псл. *korъ*, пов’язаного з *kora*, укр. *корá* (оскільки шкіра хворої дитина лущиться) [ЕСУМ II, 449]. Пор. поліс. *кур*, *куір*, *куор* ‘кір’ [Ник 76], сх.словобж. *корь* [Глух 103], у гов. Кіровоградщини *кір*, *корь* ‘т.с.’ [Вікт 175, 181]. Лексема *кір* – літературна норма укр. мови [ВТССУМ 542]; зафіксована ще у словнику за ред. Б.Грінченка [Грінч II, 245].

Семема ‘малярія’. Репрезентантами аналізованої семми є 12 назв: *мал’ар’їя*, *болот’анка*, *га(о)р’ачка*, *дурна́ гар’ачка*, *зимá*, *зіма бїе*, *пропасниця’а*, *лихоманка*, *тр’асучка*, *тр’ас’ц’а*, *тет’уха*, *падачка*.

Досить широкий ареал має назва *мал’ар’їя*, яка у закарп. гов. виникла через вплив укр. літ. мови, у якій в свою чергу запозичена з італ. *malária* ‘т.с.’ < *mala aria* ‘погане повітря’ (причиною захворювання певний час вважалося важке повітря на болотах. Ця назва засвідчена і в інших укр. гов., зокрема гуц., бук., поліс., гов. Кіровоградщини [Вак-1 12; Стриж 117; Ник 77; Вікт 202]. Пор. також рос. *малярія*, біл. *малярья*, слц. *malária*, чес. *malárie*, пол. *malaria*, болг. *малария*, мак. *маларија*, с.-х. *màlarija*, слн. *malárijá*, вл. *malaria* [ЕСУМ III, 374].

На значній території закарпатських говірок поширені назви *га(о)р’ачка*, *дурна́ гар’ачка*, які утворені у результаті перенесення ознаки хвороби на саму хворобу. Лексема *гор’ачка* у цьому ж значенні поширена у поліс. гов. [Ник 78]. Пор. бук. *болот’ана гор’ечка* ‘т.с.’ [Стриж 117].

У багатьох закарп. гов. вживаються лексеми *тр’асучка*, *тр’ас’ц’а*, які вказують на одну з ознак хвороби: при приступах малярії людину тріпає, трясє. Остання назва фіксується в укр. писемних джерелах від середини XVI ст. [Дидик 176]. Пор. гуц. *тр’асц’(м’а)* ‘лихоманка’ [Гуцульщина 184], поліс. *тр’ас’ц’а*, *тр’ас’м’а* ‘т.с.’ [Ник 77], у гов. Кіровоградщини *трясу́ха*, *трясця* ‘т.с.’ [Вікт 389], бук. *тр’асучка* ‘малярія’ [Стриж 117], а також рос. *трясуха*, *трясовица*, біл. *трясучка*, *трясця*, *тря-*

суха, чес. *trasavka*, слц. *triaška*, болг. *треска*, мак. *треске* ‘малярія’ [Болт 28; Вак-1 13]. Розмовне *трястя* // *трясця* є не тільки медичною назвою, а й виконує функції лайливого слова; іноді реалізує периферійне значення ‘нічого’; пор. сучасне біл. *траса* з такою ж семантикою [Дидик 179].

Лексема *пропасниця’а* також має широкий ареал поширення, вона широко відома як у спеціальній літературі, так і у говорах укр. мови (<*про-паст-ьн-иц’а*) [Вак-1 12; Стриж 117; Ник 78; Вікт 326]. У народній медицині цей термін був значно ширшим, ніж у науковій; народна уява підводила під нього й інші захворювання [Болт 28].

Менший ареал має композит *лихоманка*, який утворений з основ іменника *ліхо* і дієслова *маніти* (пор. *приманка*); первісно означало ‘те, що приманює лихо’. Пор. рос. *лихоманка*, біл. *ліхаманка* ‘т.с.’ [ЕСУМ III, 249]. Поширена і в інших укр. гов., зокрема поліс., гов. Кіровоградщини [Ник 78; Вікт 194].

Ареально обмеженими є назви *зимá*, *зіма бїе*, виникнення яких пояснюється тим, що під час хвороби хворого морозить, цей приступ закінчується різким зниженням температури тіла. Лексеми *зима* і *зимниця* в укр. пам’ятках XVI-XVIII ст. використовували на позначення пропасниці (малярії) “з різким трясучим ознобом, підвищенням температури тіла, коли хворий змушений лягти у постіль, не може зігрітися під ковдрою”. Виникли внаслідок розгалуження первинного значення загальноживаного слова *зима* – ‘найхолодніша пора року між осінню і весною’ [Дидик 185]. Пор. ще гуц., *зимниця’а* ‘малярія’ [Вак-1 13], бойк. *зімниця’а*, *зимá* ‘пропасниця’ [Онишк I, 308-309], поліс. *зіма* ‘лихоманка’ [Ник 78], наддністр. *зимоха* [Шило 128], у гов. с.Убля Сх. Словаччини *зіма б’є*, *зімниця* ‘пропасниця’ [Сірка 29], а також пол. *zimnica*, чес. *zimnice*, слц. *zimnica* [Вак-1 13].

Лише в окремих населених пунктах зафіксована назва *тет’уха*, яка, за народною етимологією, пов’язана із ‘зла тета’. Пор. “Най тя бере зла летюха, таки будеш коротюха” [Грінч IV, 259]. Ізгласа цієї назви продовжується у гуц. [Вак-1 12], бук. гов. ‘т.с.’ [Стриж 117]; пор. ще поліс. *тет’ухи* ‘лихоманка’ [Ник 76].

Обмежений ареал має назва *падачка*, яка за спільними ознаками хвороб перенесена з назви епілепсії і мотивується дієсл. *падати*: під час приступу цієї хвороби людина втрачає свідомість і падає [Гуцульщина 64]. У гуц. гов. вживається на означення епілепсії [ГТ 143].

Семема ‘пліснявка’ характеризується такими назвами: *молочниця’а* (*молочиниц’а*), *пл’існ’аўка(ы)*, *ні(у)дїазичниця’а*, *грибок*, *стомат’іт*, *зєбри*, *спырки*.

На більшій території закарпатських говірок поширена лексема *молочниця’а* (*молочиниц’а*), яка мотивується кольором плям на слизовій оболонці рота. Назва поширена у поліс. [Ник 72],

сх.слобож. [Глух 130], гов. Кіровоградщини [Вікт 211].

Менший ареал має назва *пл'існ'аўка(ы)* з тією ж мотивацією (білі плями, які з'являються на слизовій оболонці ротової порожнини, нагадують собою плісень). Пор. поліс. *пл'есн'іўка, пл'есн'аўка, пл'еснеўка* та ін. [Ник 72], сх.слобож. *пліснівка* [Глух 166], у гов. Кіровоградщини *пліснявіця, пліснявка* 'т.с.' [Вікт 291]. Назва *пліснявка* із знач. 'хвороба язика: молочниця' зафіксована у словнику за ред. Б.Грінченка [Грінч III, 196].

Досить широке вживання має префіксально-суфіксальне утворення *ні(у)діазичниц'а*, яке вказує на місце появи білих плям у ротовій порожнині. Пор. *під'язичниця* 'вид дитячої хвороби' [Грінч III, 185].

Лише в окремих населених пунктах зафіксована назва *грибок*, яка виникла за назвою збудника хвороби. В одній із поліс. гов. вживається на означення паршів [Ник 43], у гов. Кіровоградщини із знач. 'хвороба шкіри та слизової оболонки, спричиняється вірусами; викликає почервоніння шкіри, запалення уражених ділянок, свербіж' [Вікт 95], у сх.слобож. із знач. 'пліснявка' [Глух 58].

Поодинокими є назви *стомат'ім, зэбри, спырыкы*.

Лексема *стомат'ім* – запозичення з рос. *стоматит* 'запалення слизової оболонки порожнини рота' < гр. *stoma (stomatos)* 'т.с.' [СІС 863].

Назва *зэбри*, очевидно, мотивується смугоподібним забарвленням ротової порожнини під час цієї хвороби.

До локальних утворень можна віднести назву *спырыкы*, яка, можливо, виникла внаслідок метатези від *прышчыки*.

Семема 'туберкульоз' передається такими лексемами та їх варіантами: *туберкул'оз (тубел'кол'оз), сухоти(ы), сухота, гертіка (гэртіка, гуптіта), чихотка (чахотка)*.

Широкий ареал має назва *туберкул'оз (тубел'кол'оз)*, яка виникла під впливом укр. літ. мови з нім. *Tuberculose*, як і фр. *tuberculose*, англ. *tuberculosis*, утворено від лат. *tuberculum* 'гулька, здуття', зменш. від *tuber* 'пухлина; горб', спорідненого з *tumēre* 'пухнути', дісл. *pūfa* 'горб', за допомогою суфікса *-os-*. Пор. рос., біл. *туберкулез*, пол., вл. *tuberkuloza*, чes. *tuberkulóza, tuberkulosa*, слц., слн. *tuberkulóza*, болг., мак., с.-х. *туберкулóза* [ЕСУМ V, 666]. Поширена у гов. Кіровоградщини [Вікт 389].

На більшій території закарпатських говірок поширене ад'єктивне утворення *сухоти(ы), сухота*. Назва мотивується тим, що хвороба може вражати дихальні шляхи; внаслідок цього з'являється захриплість голосу, біль у горлі, сухий кашель тощо. Лексеми *сухота*, задокументовану вже в "Ізборникові" Святослава 1073 р. зі значенням 'сухість', активно використовують в українських писемних джерелах від I половини XVII ст. на позначення

кількох понять: 'худорлявість, сухість', 'сухість', 'туберкульоз', 'спрага' [Дидик 269]. Назва *сухота* є літературною нормою укр. мови [ВТССУМ 1418]. Пор. бук. *сухота* 'запалення легенів' [СБГ 534], у гов. Кіровоградщини *сухоти, сухотка, сухітка* 'туберкульоз' [Вікт 375-376], поліс. *сухота* 'хвороблива людина' [Ник 11], сх.слобож. *сухоти* 'дитяча хвороба' [Глух 202], півн.-підл. *сухота* 'лихо, горе' [Дидик 271], у лемк. гов. Хорватії *сухота* 'туберкульоз' [Рав 126], у гов. с. Убля Сх. Словаччини *сухоты* 'т.с.' [Сірка 51], а також рос. *сухота, сухотка*, біл. *сухоты*, болг. *съхнене*, срб. *суха болест*, чes. *souchotiny*, пол. *suchoty* [Дидик 267; Мерк 160]. У словнику за ред. Б.Грінченка назва *сухота* фіксується із знач.: 1. 'сухота'; 2. 'чахотка' [Грінч IV, 233].

Значне поширення у закарп. гов. належить назві *гертіка (гэртіка, гэртига, гуптіта)*, яка є видозміненим запозиченням з лат. (*febris*) *hectica* 'злаякісна пропасниця'. Пор. слц., чes. *hektik* 'хворий на туберкульоз', болг. *óхтика* 'туберкульоз легень', мак. розм. *офтика*, с.-х. *јэктика*, слн. *jéti-ka* 'т.с.' [ЕСУМ I, 500].

Лише в окремих населених пунктах зафіксована назва *чихотка (чахотка)*, яка є запозиченням з рос. *чахотка* 'т.с.' [Мерк 160]. Фіксується у гов. Кіровоградщини [Вікт 416, 418].

Семема 'черевний тиф'. Репрезентантами аналізованої семемі є такі назви: *тиф, тифус (т'іфус), черевний тиф (т'іф), черевóвий тифус (т'іфус), червінка, череўн'ак, бр'ушиний тифус, бр'ушн'ак, боли ў чіриві, дурна гор'ачка (гар'ачка), дурн'ачка, дурно́ха*.

Широкий ареал мають назви *тиф, тифус (т'іфус)*, які виникли через вплив української літературної мови з лат. *typhus* 'тиф', що походить з гр. *тїφος* 'дим, чад; заціпеніння, потьмарення свідомості' [ЕСУМ V, 576]. Пор. гуц. *тїфус* 'тиф' [ГГ 185], бук. *тїфус, тїфус* 'т.с.' [СБГ 546], у гов. Кіровоградщини *тиф, тїф* 'т.с.' [Вікт 381, 383], поліс. *т'іх, т'іхус* 'масове поширення якоїсь хвороби' [Ник 15], у лемк. гов. Хорватії *тифус* 'тиф' [Рав 129], а також пол., вл. *tyfus*, чes. *tyf*, слц. *týfus*, мак. *тифус*, схв. *тїфус*, слн. *tifus* [ЕСУМ V, 576].

Дещо рідше вживаються назви *черевний тиф (т'іф), черевóвий тифус (т'іфус)*, які вказують на те, що збудником хвороби є бактерії черевного тифу. Атрибутив-конкретизатор подається із вказівкою на хворий орган. Словосполучення *черевний тиф* є нормою української літературної мови [ВТССУМ 1598]. Поширене також у гов. Кіровоградщини [Вікт 417].

Менші ареали мають назви *червінка, череўн'ак*, які є результатом універбації попереднього словосполучення. Пор. із знач. 'дизентерія' гуц. *червінка* [ГГ 210], бук. *червінка, черевінка* [СБГ 639], поліс. *червінка, ч'ірвóнка* та ін. [Ник 48], у лемк. гов. Хорватії *червінка* [Рав 144]. Лексема *червінка* зафіксована у словнику за ред.

Б.Грінченка із знач.: 1. 'кривавий понос, дизентерія'; 2. 'черевний тиф' [Грінч IV, 453].

Подібна мотивація і у назви *бр'ушиний тифус*, яка фіксується у поодиноких закарпатських говірках. Назва виникла під впливом рос. мови (рос. *брюшной тиф* 'черевний тиф'). Пор. зафіксоване у гов. Кіровоградщини *брюшиний тиф*, *брюшиной тиф* [Вікт 39]. У говірках русинів Бачки вживається назва *тифус у бруху* [Кол 185].

Лише в окремих населених пунктах зафіксована лексема *бр'ушин'ак*, яка виникла в результаті універбації попереднього словосполучення.

На місце локалізації хвороби вказує описова назва *бол'і у чіриві*, яка зафіксована лише в поодиноких закарпатських говірках.

Обмежені ареали мають назви *дурна гор'ачка* (*гар'ачка*), *дурн'ачка*, *дурноха*, які вказують на один із симптомів хвороби (протягом усієї хвороби люди марять, говорять дурницю) та емоційне ставлення населення до хвороби. В.Шухевич та Й.Дзензелівський відзначають, що *дурн'ечка* спочатку означала не тиф як окрему інфекційну хворобу, а взагалі затьмарення свідомості людини, яке буває при високій температурі, але оскільки такий стан найчастіше буває при тифі, то дана назва перенесена на описувану хворобу [Вак 70]. Пор. гуц. *дурн'ечка* 'т.с.' [ГГ 65], а також зафіксовану у словнику за ред. Б.Грінченка *дурноха* 'т.с.' [Грінч I, 458].

Як видно з нашого дослідження, переважну більшість назв інфекційних хвороб становлять споконвічно однослівні номінації (99% від загальної кількості назв).

Значна кількість зафіксованих медичних назв має яскраво виражену етимологію. Так, компонентами багатьох народних назв хвороб є анатомічні

назви частин людського тіла: *мигд'али(ы)*, *мандули(ы)*, *гланди* 'ангіна'. Місце розташування ураження послужило для виникнення назв *горл'анка*, *завушник* 'ангіна', *зушниця* 'а 'епідемічний паротит', *почеревина*, *почеревниця* 'а 'дизентерія', *пі(у)дйазичниця* 'а 'пліснявка', *бр'ушин'ак* 'черевний тиф'.

Мотивація деяких назв визначається за певними ознаками, які характеризують стан людини під час хвороби: *хрипотá*, *даўл'ачка* 'ангіна', *задаўка*, *задаўл'ачка*, *даўл'ачка* 'епідемічний паротит', *тр'асучка*, *тр'ас'ця* 'а, *падачка*, *зима*, *зіма бйе* 'малярія'.

Фіксують і назви, які мають описовий характер: *даўлин'а* у *гиртанках*, *бол'ат гиртанкі(ы)*, *бол'ач'і гиртанкі(ы)*, *запален'а горла* (*гиртанок*), *давит у горл'і* (*шійі*), *боліт' горло* 'ангіна', *гноянкы по т'іл'і* 'вітряна віспа', *р'іжут' чиривá*, *бол'ачка у чіриві* 'дизентерія'.

Кожна із семем, розглянутих у нашому дослідженні, характеризується досить розлогою синонімікою. Зафіксована значна кількість фонетичних варіантів: *дизентер'ія* (*дизентір'ія*), *чел:эна* (*червэна*) 'дизентерія', *ві(у)сна* (*ўсна*, *осна*, *вўсна*), *міхі(у)рці*, *посипка* (*осипка*), *ві(ы)сипка* 'вітряна віспа', *кір* (*кор*, *кур*, *кур*), *ві(ы)сипка* (*вісипка*, *ўсыпка*), *віспа* (*вўсна*, *вўсна*), *посипка* (*осипка*, *опсыпка*, *ўсыпка*) 'кір', *га(о)р'ачка* 'малярія', *молочниця* 'а (*молочиниця*), *пл'існ'аўка(ы)*, *пі(у)дйазичниця* 'а 'пліснявка', *туберкул'оз* (*тубел'кол'оз*), *гертіка* (*гэртика*, *гиптіга*), *чихотка* (*чахотка*) 'туберкульоз', *тіфус* (*т'іфус*), *черевний тиф* (*т'іф*), *черевовий тифус* (*т'іфус*) 'черевний тиф'.

Деякі номінації вживаються у більшості закарпатських говірок. Певна кількість аналізованих одиниць зафіксована і в інших українських говорах із тим самим значенням.

СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Арк – Аркушин Г. Словник західнополіських говірок : у 2 т. / Г.Аркушин. – Луцьк: Вежа, 2000.
- Болт – Болтарович З.Є. Народна медицина українців / З.Є.Болтарович. – Київ : Наукова думка, 1990.
- Вак – Вакалюк Я.Ю. З історії народної медичної термінології / Я.Ю.Вакалюк // Культура слова: Респ. міжвідомчий збірник. – Вип. 17. – К. : Наукова думка, 1979. – С. 67-73.
- Вак-1 – Вакалюк Я.Ю. Лексика народної медицини українських говорів Прикарпаття (на матеріалах говорів Івано-Франковської області) : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Я.Ю.Вакалюк. – Ужгород, 1974. – 26 с.
- ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел]. – К.; Ірпінь : ВТФ "Перун", 2001. – 1440 с.
- Вікт – Вікторіна О.М. Словник лексики та фразеології народної медицини й лікувальної магії Кіровоградщини / О.М.Вікторіна. – Кіровоград, 2006. – 436 с.
- Глух – Глуховцева К., Леснова В., Ніколаєнко І., Терновська Т., Ужченко В. Словник східнословобанських говірок / К.Глуховцева та ін. – Луганськ, 2002. – 224 с.
- ГГ – Гуцульські говірки : Короткий словник / [відп. ред. Я.Закревська]. – Львів, 1997. – 232 с.
- Грінч – Словарь української мови : в 4 т. / [за ред. Б.Грінченка]. – Київ : Наук. думка, 1996-1997.
- Гуцульщина – Гуцульщина. Лінгвістичні етюди. – К. : Наукова думка, 1991. – 308 с.
- Дидик – Дидик-Меуш Г. Українська медицина. Історія назв / Г.Дидик-Меуш. – Львів : Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича, 2008. – 400 с.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : в 7 т. / [за ред. О.С.Мельничука]. – К. : Наук. думка, 1982-2012. – Т. 1-6.
- Кол – Колесар Д. Народне ліченє / Д.Колесар // Studia Ruthenica. – Novi Sad, 1996-1997. – № 5. – С. 156-194.

- Мерк – Меркулова В.А. Народные названия болезней, I (На материале русского языка) / В.А.Меркулова // *Этимология* 1967. – М. : Наука, 1969. – С. 158-172.
- Ник – Никончук М.В., Никончук О.М., Мойсієнко В.М. Поліська лексика народної медицини та лікувальної магії / М.В.Никончук, О.М.Никончук, В.М.Мойсієнко. – Житомир : Полісся, 2001. – 147 с.
- Онишк – Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок : у 2 ч. / М.Й.Онишкевич. – Київ : Наук. думка, 1984.
- Саб – Сабашко І.В. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району / І.В.Сабашко. – Ужгород : Ліра, 2008. – 480 с.
- Сірка – Сірка Й., Муличак Ю., Баушенко А. Короткий словник говірки села Ублі / Й.Сірка, Ю.Муличак, А.Баушенко. – Зігін – Пряшів, 1999. – 62 с.
- СБГ – Словник буковинських говірок / [за заг. ред. Н.В.Гуйванюк]. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.
- СІС – Словник іншомовних слів / [уклад. Л.Пустовіт та ін.]. – К. : Довіра, 2000. – 1018 с.
- Стриж – Стрижаковська О. Лексика народної медицини говорів Буковини / О.Стрижаковська // *Діалектна лексика: лексикологічний, лексикографічний та лінгвогеографічний аспекти. Матеріали доповідей Міжнародної наукової конференції.* – Глухів, 2005. – С. 114-119.
- Фасм – Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка* / М.Фасмер. – Москва : Прогресс, 1964-1973. – Т. 1-4.
- Чаб – Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпряни : у 4 т. / В.А.Чабаненко. – Запоріжжя, 1992 с.
- Шило – Шило Г. *Надністрянський регіональний словник* / Г.Шило. – Львів – Нью-Йорк, 2008. – 288 с.
- Pav – Pavlešin Aleksa. *Mali rječnik lemkiškog govora ukrajinskog jezika* / A.Pavlešin. – Zagreb, 2007. – 292 s.

Olha Myholynets

The names that denote the infectious diseases in ukrainian transcarpathian patois

Summary. The article gives lexico-semantic and etymological analysis of the names of infectious disease in Ukrainian Transcarpathian patois. Within the limits of this thematic group the sememes are singled out and the quantity of their representative is revealed. The author traces their availability in the Ukrainian literary language and Ukrainian patois.

Key words: sememe, representative, nomination, lexeme, Ukrainian Transcarpathian patois, the vocabulary of folk medicine, infectious diseases.

Одержано 03.09.2015 р.